

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

(REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES)

Müdür — Editor
Prof. M. Tayyib GÖKBİLGİN

CİLD—VOLUME : IV.

CÜZ — PARTS : 3 - 4

1971

Edebiyat Fakültesi Basımevi

İSTANBUL

1971

Doğu ile batı arasında bir Ortaçağ kültür merkezi :

TEBRİZ*

Karl JAHN

(Utrecht)

1265 senesinde Moğol prenslerinden Abaka (1265-81), çok eski bir kültür merkezi olan Tebriz'i, batıda Mısır'a, doğuda Amuderya'ya kadar uzanan önyasyadaki devletin başkenti yaptı. Bu hadisenin olağanüstü mânâsı o zaman tam olarak takdir edilmedi, ancak daha sonraki inkişafı bunu gösterdi.

Tebriz uzun tarihi boyunca tekrar tekrar politik ve kültürel sahalarda mühim bir rol oynamış ve Türkmenlerden İldıgız'ın hükümdarlığı sırasında Azerbeycan'ın başkenti dahi olmuştu (1186 ilâ 1191). Moğollardan Cengiz Han'a hemen hemen mücadelesiz teslim olduğu zaman, hatırı sayılır bir kültürel hayata sahip zengin bir ticaret şehri idi; fakat çok az politik ehemmiyeti haiz idi. Abaka'nın Tebriz'i devletin merkezi yapma kararı bu büyük taşra şehrinin kaderinde esaslı bir dönüm noktası olmuştur. Abaka'nın hâkimiyet sâhasının henüz Moğol İmparatorluğunun esaslı bir kısmını teşkil ettiği düşünülürse, ancak vuku bulan değişikliğin ehemmiyeti tam olarak anlaşılır. Böylece Tebriz, bu muazzam imparatorluğun batısında, bir kaç sene önce Büyük Hakan Kubilây tarafından başkentliğe yükseltilen Pekin şehri ile aynı mühim rolü oynuyordu.

Bu iki başkent mevkiileri aslında dikkate değer, her ikisi de Moğol İmparatorluğunun en uç taraflarında, yâni bir zamanlar Cengiz Han İmparatorluğunun doğmuş olduğu bölgelerden çok uzakta yer alırlar. Her iki hâdisede de ağırlık merkezlerinin göçebe bölgelerden alınıp, şehir kültürü sahalarına yerleştirilmesi maksadı düşünülmüştür. Daha açık bir şekilde ifade edilirse, Moğol İmparatorluğunu çeviren iki yüksek kültür, yâni Çin ve İran kültürleri sâhalarına nakletme, mevzu bahis olmuştur. Fakat bu, her iki kültür için geçmişin ağır sarsıntılarından sonra yeniden yükselme imkânı demektir. Gerçekten bu yeniden yükseliş kısa bir zaman sonra başlamıştır.

Tebriz başkent olarak seçilmesi ile -daha sonraki Selçuklular devrinin karişıklıklarından ve kısa süren **Chôrezmsâh** idaresinden sonra dahi- her şeyden evvel bütün Moğolların hâkimiyeti altında birleşen İran bölgelerinin bir politik merkezi olarak kaldı. Burada yapılan politika aslında İran sınırlarının çok di-

* Prof. Karl Jahn'ın İslâm Araştırmaları Enstitüsünde verdiği bir konferanstan.

şına taşıyordu, kelimenin hakikî mânâsı ile tam bir cihan siyaseti idi. Bu siyasi faaliyetler esnasında Tebriz çok çeşitli hususlarda doğu ve batı arasında bir aracı olmuştur. Şehir İlhanlı Abaka'dan itibaren Olcaytu'nun idaresi altında bulunan zamana kadar ikdisadî ve kültürel hayatının en parlak devrini yaşarken, bir taraftan Büyük Han'ın, diğer Moğol prenslerinin, Hindistan ve Mısır'ın elçileri, diğer taraftan Avrupa krallarının, Bizans İmparatorunun ve aynı derecede ehemmiyetli Papa'nın elçileri burada buluşurlardı. Öteden beri Moğol hükümdarları ile sıkı münasebetlerde bulunan Papa, Roma İmparatoru ile Moğollar arasındaki münasebetlere muhtemelen engel oluyordu. Her ne olursa olsun, Moğol prenslerinin mektuplaşmalarından bugüne kadar kalan vesikalar arasında Roma İmparatoruna yazılmış olan bir tek mektup dahi yoktur. Moğol Cihan İmparatorluğunun sınırları dahilinde bir lingua franca ve aynı zamanda lingua diplomatica olarak gelişmiş olan farsçaya bütün bu münasebetler esnasında bir anlaşma vasıtası olarak şayanî dikkat bir rol düştü. Farsçanın gerçekten umumî bir itibar kazanması bu devirde başlar.

Moğol prenslerinin dinî işlerde lâkaydileri, hattâ müsamahaları, -ki bunların arkasında ekseriya bir politik kurnazlık saklı idi,- başka mezhepli milletler ile siyasi ve ikdisadî münasebetlerin kurulmasını ve gelişmesini gerektirdi. Argun zamanında Budizm'in Gazân Han'dan itibaren de İslamiyetin devlet dini olarak kabul edildiği devirlerde de İlhanlılar politik düşünceler neticesi bu tavırlarını bırakmadılar.

O devirlerde Tebriz'de bulunan, çoğu ruhanî sınıfa mensup bütün dünyadan gelen çeşitli diplomatik temsilciler arasında çok kültürlü kişiler vardı, Tebriz'in hattâ bütün islâm dünyasının kültürel hayatı bu şahıslara çok şeyler borçludur. İlk cihan tarihinin yazılmasını bu kişiler kolaylaştırdılar. İlhanlılardan Gazan ve Olcaytu'nün teşvikleri ile, 14 üncü asır başlarında Başvezir Reşid-üd-Din'in yazdığı ve Moğolların temasa geçtikleri çeşitli büyük kültür milletlerinin, yâni Çinlilerin, Hintlilerin ve Avrupalıların tarihlerini anlatan eser, bu milletlerin kendi kaynaklarından faydalanılarak hazırlandığı için çok mühimdir. Çünkü bu, bize bilinen bütün tarihçilik sâhasında asıl orijinal kaynaklara dayanarak ortaya konulan ilk eserdir. Bu yegâne eser ve daha önce yazılan Moğolların gene kendi kaynaklarından faydalanılarak tarihlerini geniş bir şekilde anlatan diğer bir kitap, evvelâ farsça yazılıp, ondan sonra arapçaya tercüme edildi. İlhanlı Devleti politik istiklâllerine kavuştuktan sonra da Gazan devrinde Çin ile münasebetlerini kesintisiz olarak devam ettirmiştir. Reşid-üd-Din'in himayesi altında çeşitli ilmi eserler çinceden farsça ve arapçaya tercüme edilmiştir.

Büyük Hakan ve diğer Moğol prensleri, diplomatik vazifeler için çok defa avrupalı tüccarları memur etmişlerdir. Eğer yolları İran üzerinden geçiyorsa tabii bunlar evvelâ Tebriz'e uğrarlardı. Bu tüccarlara sadece o devirde mâmur bir şehir olan Tebriz'in ticarî manada mühim haber ve bilgilerini değil, aynı zamanda

İranlı kaynakların bilerek veya bilmiyerek bizi haberdar etmedikleri bu şehre ait din, kültür, siyaset ve sosyal sahalardaki bazı kıymetli tetkik ve müşahedeleri de borçluyuz. Moğol hakimiyeti altında bulunan İran hakkında ilk haberler, Çin'e giderken buradan geçen (1272) ve dönüşte de (1294/95) Tebriz'e uğrayan Venedikli tacir Marco Polo'ya dayanır. Tebriz'de son kalışında; Marco Polo, nerede ise İlhanlılardan Gaychatu'nun Çin kâğıt parasını İran'da kabul etmesi neticesi uğradığı başarısız tecrübeye şahit olacaktı. Bu uzakdoğu usûlünün, Ön Asyada tesadüfî olarak zuhur edişi, her iki dünyanın o devirde birbirlerine ne kadar çok yaklaşmış olduklarını gösteren bir delildir.

Bir göçebe prens için, daimî bir devlet merkezinin seçimi, şehir kültürüne gösterdiği çok dikkate değer bir müsamaha idi. Kudret ve selâhiyetinin adeta bir ifadesi idi. Ancak gerçekten kudretli bir hükümdar, çevresinin kökleşmiş inanç ve adetlerini aşmış, göçebe olmıyan yerleşmiş halkın itiyatlarını kabul edebilirdi. Tabîî atılan bu adım asla eski bir alışkanlık olan mevsime göre konak yerlerini değiştirme âdetinin kaldırılması demek değildir. Göçebe hükümdarlar yerli halkın yaşama tarzlarına geniş ölçüde uydukları halde bu eski âdetlerine de dâima sadık kaldılar. Bundan dolayı başkent hükümdarın kendinden ziyade devletin idarî, iktisadî, kültürel teşkilâtının bulunduğu yer oldu. Bu hal, göçebe ve ziraatçı halkların hayat tarzları ve medeniyetlerinin şiddetli olarak birbirleri ile karşılaşmış her yerde kendini gösterir.

Ön Asya Moğol İmparatorluğunun kurucusu Hülâgû (1255-65) ikamet ettiği çeşitli konak yerlerinden buralardaki, inşaat faaliyetlerinin de gösterdiği gibi, şehir hayatından hoşlanırdı. Daimî bir başkentini seçimi için bir karara varamadı. Bu adımı, Tebriz'i devletin siyasî ve idarî merkezi yapan, Hülâgû'nün oğlu Abaka (1265-84) attı. Fakat şüphesiz ki şehir mimarî ve kültürel yükselmesine ancak Abaka'nın torunu Gazân (1295-1300) ve onun başveziri Reşid-üd-Din zamanında ulaştı.

Gelecekteki başşehrin ilk temelini Gazân'ın babası Arghun (1284-91) Tebriz'in batısında, daha sonraları Şam olarak adlandırılan yerde, kendi adını taşıyan Arghunijja isimli bir dış mahalle ve bir saray inşa ettirerek atmış oldu. Daha sonraları Gazân, Baydu zaferinden (1295) dönerken buraya inmiş ve İslâm dini-ne ait olmıyan bütün ibadet yerlerinin tahrip edilmesini emretmiştir. Bir sene sonra bu emri esasen geri almışsa da, bilhassa Tebriz'de bazı mabetler, başta Budist ibadethaneleri gelmek üzere, bunun kurbanı olmuşlardır. İslâmiyeti devlet dini olarak kabul etmesin karar vermeden çok az evvelki siyasî düşünceler Gazân'ı bu şiddet tedbirlerini almaya teşvik etmiş olsa gerektir. İranlı Moğol hükümdarların en dâhisi olan Gazân, Budist inançlarına daha sonraları da kalben sadık kalmakta devam etmiştir. Onun Reşid-üd-Din tarafından nakledilen hitap ve sözlerinde Budist dininin ruhu açıkça bellidir ve geniş alâkası hiç bir zaman peşin dinî kanaatlerin tesirinde kalmamıştır.

Ancak bir kaç sene sonra Gazân, Şam'da inşaat ve maksatları bakımından tamamen İslâm tasavvuruna uygun bir çok muhteşem binalar yaptırmıştır. «Dindarlığın Kapıları» (Abvâbu'l-Birr) veya «Şanb-Ghazan» olarak da isimlendirilen bu eserler, dinî, hayır işleri ile ilgili, ilmî, sıhhi maksatlara hizmet ederlerdi. 17 nci asra kadar bütün ziyaretçilerin hayranlığını uyandıran, çinilerle süslü, kubbeli kendi türbesi bütün bu yapıların üstünde yükseliyordu. Etrafında kısa bir zaman sonra duvarlar ile çevrili yaygın bir şehrin meydana geldiği bu binalar topluluğunun bakımı, Tebriz'deki Reşid-üd-Din mahallesinde olduğu gibi bir çok dini müesseselerin iratları ile sağlanıyordu. İnci Şah Abbas tarafından 1611 tarihinde, türbenin tamamen yıktırılması ile, bugün artık hemen hemen bütün izlerinin kaybolduğu, bir zamanların mamur saray mahallesi «Ghazanije» nin göze çarpan son hatıraları da böylece ortadan kalktı. Bugüne kadar yapılan kazılar hariç mühim Gazan eserlerinin bile yerlerini tesbit etmek mümkün değildir. Bundan sonraya âit bilgilerimiz 14 üncü asrın oldukça müphem kaynaklarına inhisar etmektedir.

Reşid-üd-Din ve sonra vezir olan oğlu Gıyâs'ud-Dîn tarafından kurulan muhteşem bahçelerle süslü «Rab'-i Raşidi» veya «Şahristan-i Raşidi» diye adlandırılan ve çok genişlemiş şehir surlarının içinde yer alan mahalle de, zaman bakımından çok daha erken olmakla beraber, aynı merhametsiz kaderin kurbanı olmuştur. Reşid-üd-Din'in (1318) ve oğlunun (1336) öldürülmelerinden sonra burası iki defa yağma edildi, yalnız binalar ağır tahribata uğramadı, aynı zamanda büyük devlet adamının ve âlimin, değeri ölçülemeyen çok kıymetli kütüphanesi ve zengin koleksiyonları da harap edildi ve dağıtıldı. Reşid-üd-Din'in kısa bir zaman önce bulunan, fakat henüz bütünü ile neşredilmemiş olan vasiyetnamesi sayesinde, Reşid-üd-Din mahallesi hakkında birçok ve son derece mühim bilgiler elde edildi. Adı geçen vesikadan, «Rab'-i Raşidi»nin bakımının, Reşid-üd-Din'in İran ve Anadolu'da kurmuş olduğu çeşitli din müesseselerinin iratları ile sağlanmış olduğu neticesi çıkıyor. Reşid-üd-Din mahallesinin teşkilâtı hakkındaki bilgiler bilhassa ilgi çekicidir. Bunlara göre evkaf idaresinin nazareti altında burada çeşitli milletlere mensup pek çok sanatkâr ve zanaat sâhipleri ücret karşılığı çalışırlar ve otururlardı. Bunlar Büyük sayıda Türklere başka, Yunanlı, Ermeni, Hintli, Rus, Zenci ve başka milletlere mensup insanlardan ibaretti. Bunların hepsi bir dereceye kadar evkaf köleleri idiler, kendilerine aileleri ile beraber oturacakları evler tahsis dilir, fakat oturdukları yerleri terketmelerine izin verilmezdi. Bu ailelerde bazı sanat ve zanaatler babadan oğula geçirdi. Rab'-i Raşidi vakfında oturanlar arasında şüphesiz ki Reşid-üd-Din'in tarihi eserlerini kopya eden ve resimliyen hattatlar ve minyatürcüler de vardı. Minyatür sanatında meşhur Tebriz üslûbu bu muhitte gelişmiş olsa gerektir. Elbette kendinde çok çeşitli unsurları birleştirdiği halde, bu üslûpta bilhassa Uzakdoğu ve Orta Asya kitap resimleme sanatının tesirleri hâkimdir. Hususî şekil ver-

meleri, realist mefhumları ve kendilerine has renklendirmeleri ile bu minyatürler Çin ve Doğu Türkistan resminin hakikî tecrübeleridir, veya hiç olmazsa doğunun temellerine istinat ederler. Sanat kıymetlerinden maada kültür tarihi bakımından da ehemmiyetleri az değildir, bunlar Moğollar devrinin hayatına o zamana kadar görülmemiş bir şekilde, nüfûz ederek büyük bir doğrulukla tasvir etmişlerdir. Tebriz üslûbu uzun zamanlar boyunca İran minyatür sanatına, geniş ölçüde tesir etmiş ve onu verimli hale getirmiştir.

Kitap resimleme sanatı ile meşgul olanların ve müstansihlerin esas olarak Reşid-üd-Din'in kurduğu büyük kütüphanede, canlı bir faaliyet göstermiş oldukları kuvvetle tahmin edilebilir. Vazifenin büyük bir kısmı müstansihlere düşüyordu, onlar fasılasız olarak Reşid-üd-Din'in Farsça ve Arapça eserlerini yalnız bu kütüphane okuyucularının faydalanması için devamlı olarak yazmakla kalmıyorlar, aynı zamanda Tebriz haricindeki kütüphaneler için de bunların sayısız kopyalarını yapıyorlardı. Başvezirin mahmillerinden biri olan meşhur tarihçi Waşşâf, Reşid-üd-Din'in eserlerinin hepsinin on cild ve 6000 sahife olduğunu, bu eserlerin tamamlanması için harcanan masrafın senede 60.000 dinar yani = 36.00 L. tuttuğunu bildirir. Aslında bu çok büyük yekûn, masraflı sulama sistemi, bahçeleri, pahalı döşenmiş binalarının çokluğu ile Rab'-ı Raşidi'nin tesisleri ve bakımı ile harcanan fevkalâde yüksek yekûnlar yanında çok cüzî kalır. Rab'-i Raşidi'nin masrafları devamlı olarak Râşid-üd-Din'in şahsî serveti ve devletin yaptığı yardımlar ile sağlanırdı. Bu mahallede bakımları için çok para harcanan eserler şunlardı : iki cami, medreseler, bir zaviye, ilmî enstitüler, hastahaneler, hamamlar, kervansaraylar, fabrikalar ve sayıları pek çok olan evler.

Reşid-üd-Din mahallesinin yağma edilmesi, muhakkak ki tahsil ve tetkik müesseselerine sahip bu kültür merkezi için çok ağır bir darbe oldu, fakat mahvına sebep teşkil etmedi, asıl çöküş sebebinin her şeyden önce evkaf iratlarının kesilmesinde aramak lâzımdır. Reşid-üd-Din'in kendi ifadesine göre, burada İlhanlı devletinin her tarafından gelen ve devlet hesabına okuyan 6-7000 talebe tahsil ediyordu ve 400 den fazla ilim adamı dairelerinde oturup, günlük hayatın güçlüklerinden uzak, bir şekilde kendilerini tetkiklerine ve derslerine vakfedebiliyorlardı. Rab'-i Raşidi'nin mevcudiyetini her zaman temin edebilecek olan gelirler, iki vezirin servetlerinin zaptedilmesi ile kesildi ve devlet yardımları da yavaş yavaş azaldı. Böylece Rab'-i Raşidi'nin de kaderi belli oldu. Bir zamanlar burada toplanmış bulunan ve hatta milletleri birbirlerine yaklaştıran bazı sonuçların doğmasına sebebiyet veren kültür bağları kopmuş oldu. Rab'-i Raşidi'nin harabolması, sembolik olarak, bunu ancak bir kaç sene sonra takip edecek olan İlhanlı Devletinin 1357 tarihinde inhitatını evvelden bildiren bir işaret olarak addolunur ve İlhanlı Devletinin çöküşü aynı zamanda doğu batı arasındaki geniş münasebetlerin, bunların hemen hemen bir asra yakın merkezi olan Tebriz'in de sonu olmuştur.